

BEVEZETÉS.

SOMLYAI Báthory István levelezése a magyarságtudomány nagy kárára nem maradt reánk, sem erdélyi fejedelem, sem lengyel király korából. Jórészt elpusztult a gyulafehérvári állami levéltárt ért prédálások folytán, Lengyelországban pedig, mivel elhalálozásakor udvarának magyarjait elsősorban maguk és ingóságai megmentése foglalta el, nemhogy azzal törődhetek volna, hogy a király írásait összeszedjék és Erdélybe szállítsák, örök emlékezet okáért. Nem tette ezt még udvari kamarása, a nagy befolyású Wesselényi Ferenc sem, habár a király halála után még évekig élt lengyel földön. E miatt családi levéltárában alig maradt fenn néhány levele. Ez annyival sajnálatosabb, hogy mindkét helyen (úgy Erdélyben, mint Lengyelországban) szigorú gondozás alatt álltak az iratok. Ezt onnan tudjuk, hogy Báthory Kristóf temetése után, a tárházában talált leveleket István király parancsára pecsét alatt küldte meg neki az Erdélyi hármastanács; hogy pedig a király is gondosan őriztette levelezését, tanúsítja az a hivatalos nyilatkozat, hogy a „praesések“ abból kérték át az elhunyt fejedelem reversalis levelét,¹ melyet öccsének — talán Báthory Kristóf halála után — küldött és mainapig ismeretlen. Később, midőn István király temetésére, képviselőjében Báthory Zsigmond (1588 tavaszán) Bocskay István, Perneszy István kapitánnyal Krakkóba küldetett, azt az utasítást is nyerték, hogy Wesselényi segítségével szedjék össze a grodnói tárházban a király hivatalos és magán iratait, a missilisekkel és az Erdélyből a király által oda vitt oklevelekkel együtt s hozzák haza őket jegyzék mellett.² A fontos megbízásnak azonban nem lett fogamatja, nyilván az udvariaknak a nagy temetéssel járt rendkívüli elfoglaltsága miatt, úgy hogy a gyulafehérvári kancellária rá egy évre külön e célra Lengyel-

¹ Az Erdélyi hármastanács 1583 április 20-i jelentéséből; Erdélyi országgyűlési Emlékek III. köt. 193. l.

² Báthory Zsigmond utasítása 1588 április 23-ról; a gyulafehérvári kancellária Báthory protokolluma. 270. l. (Másolata gyűjteményemben.)

országba küldte Csáky Gergelyt,³ aki aztán haza hozta amit találhatott, Brutus *Magyarországi históriája* becses kéziratával együtt.⁴ Ám az így visszakérült levelek közül igen kevés maradt reánk s nagy része akkor pusztult el, mikor Báthory Zsigmond (1602 nyarán) végleg elhagyta az országot és iratait a gyulafehérvári székesegyház előtt máglyára rakatva elégette.⁵

Ily előzmények után Báthory István levelezése egyes szétzóródott darabjait lankadatlan fáradsággal, türelemmel és odaadó szeretettel kellett felkutatni és összeszedgetni, hogy őket bokorba fogva, belőlük e tehetségben, nemes emberi tulajdonságokban és vallásosságban kortársait felülmúló klasszikus műveltségű tüne-
ményes magyar férfit és korát bár nagy vonásokban megismerhessük.

Ötvenkét esztendeje múlt, hogy Báthory István leveleivel először találkoztam, a kolozsvári tudományegyetem elsőéves hallgatójaként, midőn Báthory András bíboros, erdélyi fejedelem életrajzán dolgoztam.⁶ Így ismerkedtem meg kiváló alakjával és jegyeztem el magam fiatalon családja és nemzetsége változatos eseményekben gazdag története kutatásával. Ezt rendszeres terv alapján a hazai köz- és magánlevéltárakban kezdtem meg, folytatva a bécsiiekben két éven át, amíg állami ösztöndíjjal az Osztrák történetkutató intézet tagja voltam; aztán Lengyel-, Cseh-, Német- és Oroszország levéltáraiban, fel Szentpétervárig. A tíz év alatt gyűjtött becses anyag kiegészítését a Vatikán és Olaszország egyéb levéltáraiban végeztem, midőn 1901 elején ösztöndíjas történetnárként Rómába kerültem, ahová még további hat alkalommal jutottam le folytatólag. Közben — boldog nyári szünidőkben — Bukarestben is többször dolgoztam; bár kézirati anyagom e rengeteg kutatás után sincs teljesen lezárva. Időközben másolataim publikálását is megkezdtem⁷ és évek folyamán egész könyvtárrá növekedett az amit a Báthoryakkal kapcsolatban írtam és kiadtam a M. Tud. Akadémia, a M. Tört. Társulat,

³ Ez 1589 március 5-én indult Fehérvárról Krakkóba; ugyanott, 302. l.

⁴ Ezt onnan gyanítjuk, hogy Brutus kézírata kinyomatásáról Bocskay István fejedelem (1606-ban kelt) végrendeletében intézkedett, de aztán elmaradt.

⁵ Sajnos nem találok e szomorú esemény pontos napját, amely pedig egykor jegyzeteimben volt.

⁶ Evvel a munkámmal kétszeresére emelt pályadíjat nyertem volt. Bírálata (Szádeczky Lajostól) megjelent a kolozsvári m. kir. Ferencz József tudományegyetem *Beszédek* c. 1892-ik évi kiadványa 99—100. l.

⁷ Első ily munkám volt Carrillo Alfonz jezsuita-anya levelezése és iratai, a M. Tud. Akadémia kiadásában. Budapest, 1906.

a Monumenta Vaticana-Bizottság, valamint az általam alapított két Fontes-kiadvány köteteiben.⁸ Így váltam lassanként a *Báthoryak* és 1571—1613 közti nevezetes korszakuk *történetirójává*, miután igen korán beláttam, hogy néhány egykorú krónikás adalékán kívül jóformán csak annyit tudtunk róla — 1891-ben — amennyit néhai *Szilágyi* Sándor összegyűjtött és művészi tollal megírt munkás életében.⁹

Soha nem lankadó kitartással folytatott kutatásaim eredménye kötetről-kötetre növekvő örömmel és megelégedéssel töltött el. Fokozódott örömöm, midőn halálának 350-ik évfordulója alkalmából megírhattam István király életrajzát¹⁰ s íme a jó Isten megadta érnem, hogy most *levelezését* és *iratait* is kiadhassam.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ez az *oklevél-publikáció* — ha majd teljessé válhatik — nemcsak Báthory István alakját ismerteti meg velünk legbensőbb mivoltában, hanem egyúttal Erdélyország földjét, népeit, települési- és birtokviszonyait, gazdasági életét, őstermelését és kereskedelmét, valamint köz- és művelődéstörténetét oly hiteles iratok alapján, melyek legtöbbször eddigelé sejtelmünk sem lehetett.

E nagy arányú kiadványom négy részből áll.

A jelen első magában foglalja *Báthory István köz- és magánlevelezését*, nevezetesebb államiratait, történeti jelentőségű beszédeit és nyilatkozatait. Ám belevettük — minden külön válogatás nélkül — Beszterce város és vármegye tanácsához intézett valamennyi rendeletét, hogy bemutathassuk, mit kívánhatott erdélyi fejedelem egy gazdag iparos szász várostól, amilyen Beszterce is volt. A közel száz levél és rendelet pompás képét nyújtja a fejedelmi udvar 1571—75 közti gazdasági és pénzügyi igényeinek, melyek szakszerű kielégítése a mesterségekben elől járó szász városokra hárult, minthogy azok tudvalevőleg e tekintetben fejlettebbek voltak a szorosan vett magyar városoknál.¹¹

⁸ Onállóan megjelent értekezéseimen kívül munkáim száma 5 életrajz és 36 kötet oklevéltár, a jelen kettőt is beleszámítva.

⁹ *Szilágyi* Sándor: *A Báthoryak*. (Az Erdélyország története tekintettel művelődésére II. kötetében.) Pest, 1866. *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. *A Báthoryak kora*. (Az Erdélyi országgyűlési Emlékek II—III. kötetében.) Budapest, 1876—1877.

¹⁰ *Báthory István király* (Terror hostium) Budapest, 1937. Nagy 8-rétű 378 lapnyi munka, képekkel és hasonmásokkal díszítve.

¹¹ E levelek alapján írt „*Báthory István kapcsolata Besztercével*“ c. értekezésem az *Erdélyi Múzeum* 1943. évf. 406—415. lapján jelent meg s egyúttal különnyomatban is.

Ezek kiegészítőjeül szolgálhat néhány (mintegy mutatóban közzölt) egyéb gazdaságtörténeti és birtokügyi irat, hogy addig is, míg egész anyagom megjelenhetik, némi általánosabb képet nyerhessünk Erdély helyzetéről és állapotáról.

A második rész: *Báthory István erdélyi és lengyelországi kancelláriája* (1571—1586) birtokadományozási s a velök összefüggő törvénykezési, közigazgatási és gazdasági jellegű iratokkal; ez olykor száraz, formulás okmányokkal, melyek azonban telvék család- és településtörténeti adalékokkal és vonatkozásokkal. Ezek száma természetesen kimeríthetetlen; azért mutathatom majd be őket csupán szemelvényekben és kivonatosan. Tesszük ezt még Báthory lengyelországi adományaival is, melyekkel az oroszok elleni hadjárataiban vitézkedett magyarjait jutalmazta; habár ezek a világháborúban Varsó ostroma alkalmával részben elpusztultak.

A harmadik rész címe: *Báthory István király levelezése az Erdélyi kormányal* (1581—1585) a gyulafehérvári kancellária reánk maradt hivatalos leveleskönyvéből, kiegészítve a király más helyekről előkerült egyéb irataival. Ezek fontosságát emeli az a ritka körülmény is, hogy (kevés darabjától eltekintve) végig magyar nyelvűek, a XVI-ik század utolsó negyedének zamatos erdélyi virágos nyelvében írva s ezért olvasásuk gyönyörűséggel töltheti el nem-erdélyi ember lelkét is.

Gyűjteményem negyedik része az előbbiekké: *Báthory István címereslevelei* félszázad meghaladó virágcsokra, melynek illő bemutatása külön kis kiadványt igényel.

E gondosan megalapozott gazdag anyag azért korántsem teljes, aminthogy — a dolog természeténél fogva — semmiféle oklevéltár *nem lehet száz-százalékosan teljes*, miként mostanában szokták mondani. Hiszen csak kiadványunk jelen első részét tekintve is, észrevehető, hogy Báthory István lépten-nyomon hivatkozik leveleiben nevezetesebb kortársaitól (Báthory Kristóf és András, Kerecheny László, Giczzy János váradi és Kereszthury Kristóf kövári kapitány, Prépostváry Bálint, Nádasdy Ferenc s mások kezéből) kapott levelekre, melyek ismeretlenek, a reájok adott válaszokkal együtt, tán valami levelesláda fenekén porosodva... Aztán mainapig sem kerültek elő — s valószínűleg örökre elpusztultak — Báthory erdélyi kancelláriája *Liber regiusának* értékes kötetei meg az Erdélyi káptalan hivatalos jegyzőkönyvei s ki tudja még mi minden egyéb, amiről nincs tudomásunk!

I.

Munkánk anyagának kiválogatásában és sajtó alá adásában Intézetünk kiadási szabályait követtük. E szabályok lényege az úgynevezett *betűhív* közlési módszer, amely az iratok valamennyi sajátosságait visszaadni igyekszik. Ezt irodalmunkban — épp száz esztendeje — *Döbrentei* Gábor honosította meg.¹² De míg szorosán vett középkori nyelvemlékek kiadásában célszerűnek bizonyult, XVI—XVII. századi levelek olvasását s olykor megértését bizony megnehezítette. Ez még a kiadványok kelendőségét is befolyásolta s ezért történétíróink hamarosan áttértek a *fonetikus* átírási módszerre, a kihangzás és nyelvi sajátosságok teljes megtartásával; könnyen áttekinthető tiszta szövegkiadást nyújtva. Ám az újabb irodalom napjainkban ismét visszatért a korábbi módszerhez, amely hű történeti szövegközlés mellett a nyelvkutatást is szigorúbban kívánja szolgálni.

Történeti fontosságánál fogva, ami Báthory Istvántól való magyar levél, azt szözszerinti szövegében közlöm, akár kiadatlan, akár megjelent már valahol. Ez utóbbiakat azonban eredetijükről nyomattuk le, de amelyik már elérhető nem volt, azt természetesen fonetikus átírásban, úgy amint reánk maradt. A Báthoryhoz írt magyar iratok közül csupán a fontosabbakat közöljük szözszerint, a kevésbbé fontosakat — helyszűke miatt — csak kivonatos alakban; azokat pedig, melyek már valahol megjelentek, rövid regesztákban, a nyomtatott forrás pontos megjelölésével, ahol azok teljes szövegét az érdeklődő megtalálhatja.

Ez elveket követtük a *nem-magyar nyelvű* darabok kiadásában is és minthogy a magyar iratok közlésében a paleografiai sajátosságok visszaadására is híven ügyeltünk, ugyanazt tettük *idegen nyelvű iratok* bemutatásában is. Vonatkozik ez nemcsak a magánhangzókra, hanem a rendes és hasas z meg a szókezdő és végző s-betűkre is: l és 6, amint azok a középkorból átszármazva végig nyomozhatók, főképp német, lengyel és magyar kancelláriák-ból kikerült latin aktákban. Velök egykorú olasz vagy spanyol ügyiratokban ezek azokban még elvétve sem találhatók, miután — célszerűségi szempontokból — rég leszoktak róla. Érdekesebb ennél az, hogy *magyar levelekben* a kódexekben előforduló farkas ę és ę betűt is megtaláljuk Báthory egyik-másik levelében; nem is

¹² Az általa 1838—1846 közt kiadott Régi Magyar Nyelvemlékek négy kötetében.

valami öreg ember, hanem Berzeviczy Márton kancellár írásaiban s az *erdélyi kancellária* gyakorlatában. Ezt a hagyományt avagy különiséget a fejedelem úgylátszik készséggel honorálta, mivel a genotivus ae-jét maga is majdnem következetesen e betűvel jelölte latin *sajátkezű* irataiban.

E betűhív közlési módszer ekként sok érdekes tanulságot tár fel, habár *idegenek magyar írásában* azt hiszem semmi különös fontosságot nem tulajdoníthatunk neki.¹³ Viszont sajnós, egyenetlenné teszi a szedés folyamatosságát és nehézkessé olvasását, ha látnunk kell Báthory írásmódja s főleg latin leveleinek következetlenségét és íráshibáit. Ezt nyilván az okozta, hogy megszokottságból túlságosan ragaszkodott a régies latin ortografiához. Ennek dacára mindezt betűszerint tüntettük fel *sajátkezű* leveleiben s erre azért mutatunk reá, nehogy egyes szavak (s főleg latin kifejezések) ilyenén ismétlődő rossz helyesírású közlését bárki is *gondatlanságnak* avagy *hibás olvasásnak* vélje s nekünk tulajdonítsa.

A kihagyott és rövidítéssel jelzett betűket [] jellel, a szükséges kiegészítéseket meg (kerek) és [szögletes] zárójelben közölve érzékeltettük. A különböző levélírók sajátos írásmódját azonban még így sem lehetett mindenütt nyomdai jelekkel *teljes hűséggel* visszaadnunk, mert ez csupán — a drágább — hasonmás eljárással érhető el.¹⁴ Hanem azért kiadványunkat nyelvészek is megbízhatóan használhatják; célunk lévén *minden vonást* palaeografice visszaadni, amennyire az egyáltalán nyomdailag lehetséges volt.

Munkánk szűkre szabott terjedelmének határain belül sokkal több iratot voltunk kénytelenek — a tudomány nagy kárára — kivonatosan közölni, mint azt szeretttük volna. Csakis ily módon mutathattuk be teljes egészében *Báthory István levelezését, a szétszórtan* megjelent darabokkal együtt. Irodalmunkban ugyanis mindössze dr. *Ótvös* Ágoston gyulafehérvári orvos közölte még 1861-ben 54 levelét,¹⁵ de az erdélyi szászok kiadványaiban,¹⁶ s a

¹³ Így például Amhát csász 1572-i (kötetünk 157. sz. a.) levelének, mert ez beszélt ugyan magyarul, de írásában bizony nem igen volt gyakorlata.

¹⁴ Ilyen például az Intézetünk kiadásában nemrég megjelent Apor-kódex. Közzétette Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942.

¹⁵ Megjelentek a Magyar Történelmi Tár VIII. kötetében, fonétikus átírásban.

¹⁶ Ezek közt elsőnek Teutsch G. D. „Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen“ című (Nagyszebenben, 1862-ben megjelent) kötetében találunk az 1571—1583 közti időből húsz Báthory-levelet; de sok megjelent a szászok folyóirataiban is szétszórtan.

román irodalomban ennél sokkal több jelent meg,¹⁷ a lengyelben pedig a vatikáni levéltárban lévők láttak újabban napvilágot kifogástalan tudományos kiadásban, bár — a közbejött háborús viszonyok miatt — csupán 1583 végéig.¹⁸ A mi Róma és Olaszország egyéb levéltáraiban még más irat van a király 1586 végén bekövetkezett haláláig, azt természetesen saját másolatomból közlöm, ami nélkül gyűjteményünk csonka maradt volna.

Kivonataink egyébként kétfélék: a) *hosszabbak*, az eredeti szövegből vett mutatóványokkal és mondatrészekkel, miként azt Intézetünk kiadási szabályai megkívánják és b) *rövid néhány soros regeszták* harmadik személyben szerkesztve, itt-ott zárójelben közölt jellegzetes szövegfoslányokkal. A regeszták e fajáról nincs szó az idézett szabályokban, de az ekként kivonatolt iratok *egyéb feldolgozást nem igényelnek* s nagyrészők így is inkább csak a fejedelem itineráriumának bővítése végett jutottak munkánkba. E kivonatolás folyamán helyszűke miatt olykor egész levélrészeket kellett kihagynunk az iratokból, hogy valahogy elférjünk a kijelölt 50 íven. A kihagyott részeket, valamint a levelek végén szokásos üdvözlő sorok elhagyását *etc* betűkkel jelöltük, bár tartalmukat a levelek magyar kivonatában (azok élén) bökszavakban mindig jeleztük.

Ezt a kényszerű korlátozást azért is sajnáljuk, mert így kénytelen voltam elhagyni a kiadványunk kiegészítését szolgáló alábbi értékes részeit: 1) Báthory István erdélyi kortársai magyar leveleit: 2) István királynak a hadadi csatáról szóló latin emlékiratát, melyet — húsz esztendővel utána — a krakkói palotában Brutus János Mihály szemeláttára s nyilván csodálatára egyfolytában emlékezetből és kapásból vetett tizenegy lapon papírra, hogy adatait munkájában Brutus felhasználhassa.¹⁹ Ezért is írta e feljegyzéseit harmadik személyben, mert tudatosan történelmet írt. A koronás szerző feljegyzéseit az 1552-i nyár gyászos eseményeihez kapcsolja: Temesvár és Szolnok elestéhez, miután e várak alatt, mint serdülő ifjú egykor maga is harcolt, így lépven

¹⁷ A bukaresti Román Akadémia Hurmuzaki-kiadványa, valamint Iorga különböző köteteiben.

¹⁸ A krakkói Akadémia Monumenta Poloniae Vaticana pompás IV.—VI. kötetében.

¹⁹ E beces emlékiratát Firenzében fedeztem fel s adtam ki tíz éve „A történetíró Báthory István király” című tanulmányom mellékleteként; Kolozsvár, 1933. (Különnyomat az Erdélyi Múzeumból.)

be a vitézi életbe; valamint 5) az István királyról és haláláról szóló egykorú latin és német kiadatlan jelentéseket és megemlékezéseket.

Kiadványunk természetesen Báthory István *egész életét* felöleli, de teljességre csupán magyar vonatkozásaiban törekedtünk benne. Lengyelországi szerepléséből csak a fontosabbakat s olyan iratokat vettünk belé, amelyek egyénisége, jelleme, erélye vagy hadi tehetsége jobb megvilágosítását szolgálták szembeszökő, feltűnő módon. Ezek közt némelyeket ritka lengyel művekből kölcsönöztünk, melyekből sajátomon kívül közkönyvtárainkban sincs más példány. Ezek pontos címét és könyvészeti leírását a *Bibliographia* nyújtja. Ez teljességre tarthat számot, mert felölel minden munkát, közleményt és oklevélkiadványt, amelyben valami Báthory Istvántól származó irat vagy adalék található. Eként egyúttal kiegészítője kíván lenni korábbi Báthory-könyvészetemnek.²⁰ Ez a munkánk *kiadatlan részeiben* használt vagy idézett művek jegyzékét is magában foglalja, az ezentúli Báthory-kutatás megkönnyítése s egyben ellenőrzése végett is.

Helyszűke miatt munkámhoz ezúttal nem csatolhatom azokat a külön jegyzékeket, melyek eddigi hasonló kiadványaim használatát annyira megkönnyítették.²¹ E kényszerű takarékoság miatt *hely- és névmutatója* sem oly kimerítő, mivel a gyakran (jóformán minden lapon) előforduló országneveket csupán jeleztük, sőt fejedelmek nevére is általánosságban utaltunk „Maximilianus imp. et rex Hung. (1564—76) passim“ kifejezéssel stb. Kiadványunk idegen használóira való tekintettel indexét latinul szerkesztettük, de ahol valamely név magyarul fordul elő, azt úgy iktattuk be, nem latinul. Ezt a nagy figyelmet és kitartást kívánó munkát ez alkalommal is ilyenekben gyakorlott jó feleségem, Kisapsai Méhely Mária segítségével készítettem.

Miként a levelek élén, az indexben is a helyneveket *hivatalos* mai írásmódjuk szerint közöljük, tehát: Bucuresti, Kraków, Leipzig, Praha, Roma, Wien stb. De viszont magyar folyó írásban e városokról, mint *bukaresti, krakkói, lipcsei, prágai, római és bécsi* helyekről emlékezünk meg.

²⁰ Ezt Báthory-életrajzom végén közöltem, de egyidejűleg különnyomatban is kiadtam, 8-rétű 22 lapon.

²¹ Ilyenek: Az iratok tartalomjegyzéke időrendben. A levélírók és címzettek jegyzéke. Az iratok keltezési helyei. Az iratok jegyzéke források szerint. Rövidítések jegyzéke.

II.

Báthory István király bemutatott levelezése kereteinek kitöltéséhez tükörképpül tartozik hősiünk rövid élet- és jellemrajzának beállítására is, miként az ily műveknél általánosan szokásos. Miután azonban minden, ami reá vonatkozik bőven megtalálható néhány éve róla írt kimerítő életrajzomban,²² egyszerűen arra hivatkozunk s itt megelégszünk vázlatos összefoglalásával. Tesszük ezt annál könnyebben, mivel ahol csak kellett, az egyes levelek és iratok végén „Megjegyzés“ alakjában a szükséges magyarázó felvilágosítást és helyreigazítást megadtuk, utalva egyúttal a tapasztalt tévedésekre is.

A Báthoryak ősei, Péter király alatt (a Staufen vár környékéről) Szent István halála után hazánkba jött Gut és Keled utódai-ból származott Gutkeled nemzetségből oklevelesen 1205-ig nyomozhatók, amikor Szatmár megyében birtokoltak. Szerencsés házasságok révén 1319—30 közt a megvagyonosodott család két ágra szakadt²³ s alig száz év leforgásával már somlyai ága jut vezérszerephez, miután a krasznamegyei Szilágysomlyón szerzett birtokán magának megfelelő várkastélyt épített.²⁴ Híre-nevét azonban az 1477-ben született Báthory István alapítja meg, mint munkácsi várnagy és erdélyi alvajda, kit aztán 1528-ban Zápolya János király vajdává tett s az maradt öt év múlva bekövetkezett haláláig. Felesége Telegdi Katalin volt, akitől 1547-ben történt elhunytáig nyolc gyermeke származott. Az utolsó ezek közt az 1533 szeptember 27-én született István. Ő tulajdonképen egy Somlyó körüli faluban jött napvilágra, amennyiben sétakocsizáson lévő anyját bőröskocsijában hirtelen szülési fájdalmak érték utól, úgy hogy alig bírt egy falusi házba menekülni, ahol fiát megszülte. Hazamenvén vele, a gyermeket a nemrég helyreállított somlyói templomban keresztelték meg, atyja nevére.²⁵ Az apa nél-

²² Báthory-kötetem 1—244. lapján.

²³ Dr. Wertner Moriz „Ausländische Geschlechter in Ungarn“ c. tanulmánya II. fejezetében, az *Adler* 1898. kötetében, a Báthoryakról különnyomata 10—47. l.

²⁴ A várkastély hiteles leírása és helyrajza Fetzer János Ferenc „Szilágysomlyó Báthori vára és temploma“ c. cikkében, az *Archaeologiai Értesítő* 1908. évf. 1—7. l.

²⁵ Ezt egy XVIII. századi egri latin nyomtatványban olvastam, melynek szerzőjét sajnos nem idézhetem, mivel a Nemzeti Múzeumi könyvtár példányát egy alkalommal (megkérdezésem nélkül) úgy elrakták, hogy többé megtalálni nem bírtam mainapig sem, még a szakkatalógus segítségével sem.

kül maradt gyermek édesanyja nevelésére szorult, de midőn az is elhalt, annak irányítása Andrásra, a legidősb életben maradt bátyjára maradt. Ez nyíltszemű, magasrangú tanácsúr volt, Izabella királyné udvarmestere, aki felismerte a műveltség fontosságát és tanult mestereket tartott a somlyai kastélyban árván maradt testvérei mellett. Ezek együtt nőttek fel András Mailát Margittól született fiaival, erős buzgó, katolikus hitben és vasfegyelemben, amilyenek atyját Báthory István még a nuncius előtt is nevezte, őt szent emlékezetűnek idézve.²⁶ De hogy házi iskolázatása hézagait kipótolja s az ifjú „Estván“ idegenek közt csiszoltabb úri modorra is szert tegyen, rokonuk, Várday Pál esztergomi érsek udvarába küldte. Ez ekkor, miután Esztergom 1543 nyarán török kézre jutott, Nagyszombathban volt, ahová székhelyét az érsek kénytelenségből áthelyezte. Az ottani komoly papi élet és szellemi légkör igen jótékonyan hatott a tanulékony fiúra. Ezt maga az érsek is látta és épp ezért a bécsi császári udvarba vitte s ott Ferdinánd császár-királynak e szavakkal ajánlta fel apród gyanánt: „Felséges uram, íme egy gyerek, aki azt kívánja, hogy úgy bánjanak vele, mint valami férfival.“²⁷ Itt nagyon megkedvelték és *der Junker von Siebenbürgen* néven becézték az udvari dámák; de maga Ferdinánd is annyira megszerette, hogy soha nélküle ki nem ment vadászni a mezőre.²⁸ Így esett, hogy midőn 1549 őszén Katalin nevű leányát a császár férjhez adta Gonzaga Ferenc mantovai herceghez, abba a díszkíséretbe, mely a tizenhat éves menyasszonyt Olaszországba vitte, a takaros erdélyi nemes apród is besoroztatott. A fényes menet Innsbruckból október 7-én indult el Ferdinánd főherceg vezetése alatt és városról-városra növekedett a hozzá csatlakozott főurak és követségek tagjaival.²⁹

Ez a kitüntető megbízatása Báthory Istvánnak egész életére kiható fontosságú lett. Nemcsak, mivel alkalma nyílt megismerkednie előkelő olasz főurakkal, hanem közvetlenül élvezhette az olasz magasabb műveltség előnyeit és gyönyörködhetett mind abban

²⁶ Caligari lengyelországi nuncius 1578 november 3-i krakkói jelentésében, ekként: *Commemorai* (al Re) come noi altri sapevamo bene, che la Maestà Sua sotto la disciplina del suo santissimo et severissimo padre era nato, allevato et cresciuto nella Santa fede cattolica Romana, et quella, se bene come rosa in mezzo alle spine, haveva sempre ritenuta et costantemente osservata. (Levelezése 66—67. l.)

²⁷ Ezt maga Báthory István mondta el életéből Possevinónak és idézi Pierling „Papes et tsars“ c. művében; ismertetem Báthory-életrajzom 27. l.

²⁸ Szamosközy műve I. köt. 126. lapján. és Báthory-életrajzom 27. és 53. l.

²⁹ Bucholtz id. műve VIII. köt. 731—4. l.

a sok szépségben, mely érdekes útjukon elibök tárult. Mindez annyira rabúl ejtette, hogy midőn Mantuában a visszainduló kíséret búcsút mondott az új asszonynak, ő elvált tőle Páduában s beiratkozott híres egyetemére. Azon igen jól érezte magát, kivált hogy néhány szorgalmas magyar tanulóra is akadt, akik tanulmányai-ban is segítségére siettek.³⁰ Tanulása azonban nem tartott sokáig, mert úgylátszik nagybátyja hazahivatta s így 1550 húsvétjakor már ismét Somlyón találjuk. Ekkor ugyanis Báthory András most már világyárt unokaöccsét Nádasdy Tamás nádorhoz ajánlotta, kérve támogassa őt a császárnál.³¹ Nyilván udvari szolgálatra szánta, de ez Báthory Istvánnak sehogy sem tetszett, hanem helyette — a kor szokásának is hódolva — elmaradhatatlan katonai kiképeztetésére vágyott. E végből Balassa János jeles kapitány századába vétette fel magát s vele Losonczy István temesvári kapitány szolgálatába állott. Mikor aztán a vár (1551 őszen) védőjének önfeláldozó hősiessége dacára a török hatalmába került, Báthorynak sikerült belőle szerencsésen elmenekülnie. Ekkor Eger várába ment, résztvevén hősi védelmében is, melynek következtében a pogány kénytelen volt alóla — 1552 őszen — elvonulni.³² Ezután Báthory István somlyói jószágán tartózkodott, visszavonultan lesve, várva, mikor változik meg a császári kormányzók alá jutott Erdély helyzete és hozhatja vissza a nemzeti párt a Lengyelországban meghúzódott Izabella királynét és fiát, II. János választott királyt.

Éveken át folyt gondos előkészítés után 1556 őszen ez is bekövetkezett³³ s hogy mily népszerűséget élvezett az országban, mutatja az, hogy a visszatérő királynét és fiát Báthory István üdvözölte október 22-én Kolozsvárt, ahová az elibe ment erdélyi főurak a határról bekísérték.³⁴ A huszonhárom éves délceg ifjú főnemes (aki egy fejvel kimagaslott társai fölött) így jutott első

³⁰ Ekkor tanult itt 1549-ben, a Révay-fiúkkal, akik közül Révay Lőrinc 1549 november 12-én jelenti apjának Páduából, hogy Báthory Istvánnal megismerkedett; továbbá Gyalui Torda Zsigmond s talán Dudich András társaságában, ha ugyan ő ekkoriban már Páduában volt. (Páduai kötetem 43—47. lapján és Olaszországi magyar tanulók c. másik kötetem 186—8. l.)

³¹ Báthory András Somlyón, 1550 Nagyhétfőn írt levele szerint; a Történelmi Tár 1905. évf. 92. l.

³² Szamosközy id. műve I. köt. 124. l.

³³ Legrészletesebben megírtam „Erdély fejedelmi interregnuma” c. akadémiai munkámban, 1899-ben.

³⁴ Kiadtuk egykorú latin és későbbi német szövegében, munkánk I. kötete 1. darabjában.

nyilvános szerepléséhez s ezt a királyné avval jutalmazta, hogy reá bízta a váradi kapitányságot.³⁵ Ez nagy közjogi méltóság volt, a fejedelemség után a legelső, rendkívüli felelősséggel is járó egyúttal, hiszen a vár kapitányának (aki egyszersmind Bihar megye főispánja is) a török torkában s a német szomszédságában kellett a síkságon emelkedő erősséget megvédenie. Nehéz feladatát Báthory István oly kitűnően oldotta meg, hogy az egykorúak vélekedése szerint senki arra az állásra nála alkalmasabb és méltóbb nem lehetett.³⁶ A sors szeszélyéből neki mégis nem a törökkel akadt dolga, hanem a Várad körüli Ferdinánd-párti magyar vitézekkel. Így egyik gyakran ismétlődő csatározás alkalmával Ártándi Kelemen, a közeli Kereki vár kapitánya fogságába esett, de abból szerencsésen kiszabadult. Máskor meg ura, a János Zsigmond megbízásából vívott hadadi csatában szenvedett kudarcot (1562 március 4-én) Némethi Ferenc és Balassa Menyhárt nagyobb seregével szemben.³⁷ Am nyilvánvaló sikerei is voltak: az erős szatmári vár elfoglalása, meglepetésszerűen szekéren odaszállított váradi drabantjaival, amikor viszont Balassa felesége jutott fogságába, valamint a Nagybányáig terjedő gazdag bányavidék meghódítása.

III.

Báthory István ezentüli életéről munkánk lapjai tanuskodnak s ezért azt nem is igen részletezzük. Tekintélye napról-napra növekedvén, János Zsigmondnak oly bizalmasává vált, hogy midőn a Ferdinánd császár-királyyal való rég húzódó kiegyezés végre napirendre került, őt küldte fel Bécsbe teljhatalmú követéül 1563 nyarán. Báthory késő őszig tárgyalta az udvarban ura nevében, de miután fáradozása nem járt sikerrel, fejedelme megbízásából 1565 tavaszán újból fel kellett mennie az udvarba. Abban reménykedtek, hogy az elhunyt Ferdinánd utódja és fia, Miksa majd engedékenyebb lesz kívánságai teljesítésében s megköthetik vele könnyebben az óhajtott békét. Ennek főbb pontjait már a Schwendi Lázár főkapitány és Báthory István közt Szatmáron létrejött egyez-

³⁵ Eddig úgy tudtuk Szamosközyből (id. műve I. köt. 126. l.) hogy váradi kapitánnyá János Zsigmond tette, de egy most előkerült hivatalos jelentés szerint Izabella királyné halálakor — 1559 őszén — ő már az volt. (Munkánk kiadatlan II. részében.)

³⁶ Szamosközy id. műve I. köt. 126. l.

³⁷ Ugyanott, bővebben.

séglevélbe bevették volt, de azért midőn Báthory április hó végén egymásután három audiencián fejtette ki ura igényeit, a császár azokról hallani sem akart; bár őszintén kijelentette, hogy szívesebben óhajtja a békét, mint a háborút. Dacára ennek Báthory lakadatlanul szorgoskodott tovább, alkudozva udvari méltóságokkal is, igyekeztvén meglágyítani a császár szívét. Az Udvari kancellária hajthatatlan válaszaire mindegyre nyiltabb és erélyesebb beadványokat terjesztett elé, kérve a császárt: tekintse meg a fenyegető török veszélyt és teljesítse ura kívánságait, nehogy Magyarország sorsát is kockáztassa.

Báthory István minden alkalmat megragadott arra, hogy követségét szerencsésen bevégezze. Ám meggyőző érveit alaptalanoknak, a tanácsurakkal folytatott tárgyalásait Miksa csalafintaságnak tekintette.³⁸ Így esett, hogy midőn (1565 június 3-án) megjött az erdélyi futár és Báthoryt felszólították, hogy közölje urának végleges elhatározását, mielőtt a felszólításra jelentését megírhatta volna, 5-én vacsora-tájban, szállásán letartóztatták. A császár eljárásának igazi oka ma sem áll egészen tisztán előttünk. Az udvar azt vette zokon az erdélyi fejedelemtől, hogy mialatt követe útban volt, neki egy második titkos utasítást küldött, amely eltérően eredeti első megbízó levelétől, az Erdélyen túli részek további birtoklását kívánta a Tiszáig. Miksát ez a szerinte kétszínű eljárás annyira felingerelte, hogy — egyik udvari feljegyzés szerint — Báthorynak fejét akarta vétetni. Jobb belátás folytán azonban elfogatta s a gyalogsági kaszárnyába vettette, kíséretével együtt. A követeket védő nemzetközi jog e durva megsértése ellen Báthory István írásban tiltakozott, remélve, hogy meggyőzheti a császárt ártatlanságáról. Beadványai azonban hetekig válasz nélkül maradtak s ő továbbra is elzárva a külvilágtól kényszerült túrni és szenvedni. Fogsága ugyanis egyáltalán nem volt úgynevezett tisztos fogság, mert magyar feljegyzés szerint negyven katonából álló őrség vigyázott reá³⁹ s még sétálnia sem vala szabad. Egy hónapi folytonos sürgetés után végre annyit ért el, hogy szolgálái közül tizenkettőt hazaküldhetett. A legfontosabb köztük Kereszthury Kristóf, aki egykor a hadadi csatában életét mentette

³⁸ Miksa császárkirály 1565 május 31-i levelében jelenti ugyanis bajor Albert hercegnek, hogy az erdélyi ügyben még semmit sem írhat, *awer wie mich die Sach ansehen will, so dunkt mich schier, es sei als biewerai und betrug.* (Nuntiaturberichte aus Deutschland II/4. köt. 385. l.)

³⁹ Istvánffi Miklós Magyar históriája id. latin kiadása 281. lapján, a mű XXII. könyve 281. l.

meg.⁴⁰ Ekként legalább üzenhetett haza és intézkedhetett anyagi és gazdasági dolgaiban. Helyzete azért nem változott. Magyarázó beadványaira nem hallgatva, Miksa szemére hánytva, hogy mint János Zsigmond fejedelem követe, tudva a szatmári egyezmény meghiúsítására s az ő kijátszására törekedett s ezért mindaddig fogva tartja, amíg a mostani zavarok meg nem szűnnek. Érdekes, hogy Miksa magyar tanácsosai sem javasolták szabadonbocsátását. „nehogy a világ azt mondja, hogy könnyen szabadult.“ Meg akarták várni azt is, mi lesz az eredménye János király fia szultáni látogatásának, minek híre Bécsbe is eljutott.

Tudjuk, hogy ez 1566 június 29-én következett be, midőn János Zsigmond nagy fejedelmi kíséretével Nándorfejérvárt II. Szulejmán táborában megjelent és őt hódolatáról biztosította. Miksa azonban ekkorra csak annyit engedett meg, hogy egészsége érdekében Báthory kijárhasson sétálni; év végére pedig addigi nyirkos szállása helyett egy jobbat kapott. Sétáit is gyakrabban végezhette, de továbbra is megalázónak tekintette, hogy midőn sógora, Kerecheny László fenn járt Bécsben, csupán tanú jelenlétében társaloghatott vele s még kezesség mellett sem engedték meg neki, hogy esküvőjére lemelessen vele Gyulára. Őszire az is elveszett Szigetvárral együtt. Miksa még sem teljesíté a kiváló fogoly szabadonbocsátása iránti ismételt kérését, csak mikor híret vette a szultán győzelmes előhaladásának s az erdélyiek nyugtalanságának; magyar tanácsosai meg avval érveltek Báthory István mellett, hogy világvégéig csak nem tarthatja fogva. Szabadulása — ismételt beadványai ellenére — mégis csak fél esztendő múlva, 1567 július 2-án következett be, a velencei követ jelentése szerint a János Zsigmond betegeskedéséről érkezett aggasztó hírek hatása alatt; habár Miksa avval fedezte kényszerű nagylelkűségét, hogy fegyverszüneti tárgyalásokat folytatván a törökkel, nem illik őt továbbra is fogva tartani. Az is közrejátszott benne, hogy a lengyel király is latba veté befolyását Báthory érdekében, a budai pasa meg nyíltan megüzente a bécsi udvarnak, hogy még enni sem ad a császári követeknek, ha Báthoryt szabadon nem engedi s ezt később — fejedelem korában — maga is igazolta egy alkalmi nyilatkozatában.

Élete és ifjúsága legszebb harmadfél esztendejét töltötte Báthory István Bécsben kénytelenségből, sokat szenvedve és tépelődve balsorsában. Ez az idő azonban azért nem volt kárba-

⁴⁰ Ezt maga mondja a fejedelem Kereszthurynak 1573 tavaszán adott címerlevele szövegében.

veszett, mert a mellett, hogy az udvari könyvtárból kölcsönzött művekkel tudását gazdagította, alaposan megismerte a császári udvar magyar-ellenes gondolkozásmódját, aminek később igen jó hasznát vette. Az udvar rosszindulatú magatartása soha nem felejthető benyomást tett Báthory Istvánra. Erről még élete végén — 1585 nyarán — is keservesen panaszkolta, hogy a német fejedelem nagy dolgot csak az titoktanáccsal szokott közölni, magyarul pedig csak azt közlik, az mit ez világnak kell érteni, mert még kisebb dolgot is felette igen titkon tartnak s azt ők nem csergetik imitt, amott.⁴¹

IV.

Midőn Báthory István 1567 július közepén nagy fáradtan hazaérkezett rég elhagyott hazájába és uránál bemutatkozott, egyik kortársa — Gyulafy Lestár — feljegyzése szerint János Zsigmond őt kedvetlenül, sőt neheztelve fogadta; annyira, hogy mikor nála jelentkezett, farral fordult feléje, mondván: Magad kerested magadnak, amit találtál! Másik kortársa és Báthory nagy tisztelője, Szamosközy István azt írta ugyan a feljegyzés szélére, midőn az kezei közé jutott, hogy: *Ez nem igaz,*⁴² de az bizony mégis igaz lehetett, amennyiben Báthoryt e nem várt fogadtatás méltán bántotta s miatta sértődötten visszavonult somlyói birtokára s ezentúl egyáltalán nem érintkezett a fejedelemmel, aki őt, annyi testi szenvedése és anyagi áldozata után képes volt úgy fogadni, amint azt megörökítve találjuk. Ez a lélektani oka, hogy János Zsigmond haláláig — teljes négy esztendőn át — Báthory Istvánnak *semmi írása* nem maradt reánk és semmi ténykedéséről nem tudunk, mintha csak kolostorba vonult avagy nem is lett volna az élők sorában. Micsoda lelki erő kellett ehhez az önfegyelmhez annál, aki azért hazája dolgait állandó figyelemmel kísérte s jövőjeért nem szűnt meg aggódni, hogy amint reá szükség leszen, előállhasson annak java érdekében. Tanulságot tesz e jellemes, férfias gondolkodásmódjáról az az 1568 április 5-én a Csákyak körösszegi kastélyából, rokoni látogatása alkalmával egyik névtelen bécsi bizalmasához intézett levele, melyben bejelentvén, hogy fejedelme határigazítást kíván a magyarországi részekben

⁴¹ Nádasdy Ferenchez 1585 július 16-án intézett szép magyar levelében; munkánk II. kötetében.

⁴² Gyulafy Lestár följegyzései I. rész 12. l.

a töröktől, két javaslatot ajánlt a helyzet tisztázására, illetve a békés állapot biztosítására: elsősorban Nagybánya, Erdőd és Szilágycseh visszaadását s a statusquo fenntartását.⁴³

Miután távollétében a váradi kapitányságot is betöltötték Berekszói Hagymásy Kristóffal, János Zsigmond pedig végrendelete végrehajtói közé sem vette be, Báthory István talán még tanácsúri méltóságát sem tartotta meg visszavonultságában, minthogy neve ezentúl nem fordul elő a fejedelem haláláig semmiféle köz- vagy magánüggyel kapcsolatban. Ennek azonban a személyin kívül mélyebb tárgyi oka is volt, minthogy János Zsigmond a speieri egyezés megkötése révén felhagyván szülei hagyományos politikájával, teljesen a német udvar felfogásához csatlakozott. Ez ellenkezett Báthory felfogásával, mivel ő a török szövetség híve volt, az ország főurainak nagyrészevel együtt, miután az inkább kedvezett az ország érdekeinek. A speieri szövetséget s így a császári udvarral való megegyezést Kornyi Bekes Gáspárnak sikerült létrehoznia s ennek folytán neki volt a fejevári udvarban döntő szava minden országos ügyben. Ez a lugasi vicebán, az oláh származású Bekes László fiaként jutott Erdélybe János Zsigmond udvarába, ahol áttért az unitárius hitre és ügyességével, tudásával és ravaszságával lassanként első helyre emelkedett s a fejedelem teljes bizalmát élvezve oly hatalomhoz jutott, hogy vele senki sem bírt vagy mérkőzhetett.⁴⁴ Nyílt titok volt, hogy a beteges János Zsigmond halála után ő akar fejedelem lenni, a német császár támogatásával, amire a bécsi udvarban biztatást is kapott s így minden eszközt megragadott nagy célja elérhetése végett. Ezt Báthory István igen hamar észrevette és mivel tudta, hogy egykor le kell vele számolnia, gondosan vigyázott és készült letörésére. Fenntartván összekötését a főurakkal és nemesekkel, lassanként ő lett vezérök, úgysis mint az ország leggazdagabb embere és egyben legősibb családja, úgysis, mint aki bécsi fogságáért számot tarthatott a haza elismerésére, aminek

⁴³ Közölve munkánk I. köt. 108—9. l.

⁴⁴ Neve egyedül helyes írásmódja: Bekes, nem Békés vagy éppen Békes, miként irodalmunkban találjuk. Ismételten rámutattam és bebizonyítottam *egykorúak hiteles állításaival*, amikhez most Báthory Istváné is csatlakozik, hogy Bekes Gáspár oláh ember volt; kiadványunk I. kötete 107. l. Valósággal szánalmas, hogy megállapításomat oly kevesen méltatták figyelemre, hogy — egyebeken kívül — nevét még a krakkói Akadémia díszes Báthory emlékkönyvében is következetesen Békésnek írva találjuk, nem is szólva arról, hogy némelyek épp Békésnek írják!

abban kellett megnyilvánulnia, hogy ő legyen majd János király fiának utódja.

Fejedelmi méltóságára Báthory István éveken át oly öntudatosan készült, folyton növelve híveinek számát, hogy midőn János Zsigmond 1571 március 14-én meghalt és halálát a tanácsurak óvatosságból titokban tartották, ő somlyai jószágából útrakelve, három nappal utána Bánffyhunyadon kelt levelét már *Erdély vajdájaként* írta alá s magát ekként még megválasztatása előtt annak tekintette. Annak tekintették maguk a rendek is, akik az április elsején tartott gyulafehérvári részgyűlésen neki adták szavazatukat a közeledő fejedelmválasztásra. Ez két nappal János Zsigmond temetése után — május 25-én — ment végbe, egyhangúlag Báthoryt kiáltván ki fejedelemnek. Ő ugyan következtetésen „vajda” címet használt hivatalos irataiban, de mindenki fejedelemnek nevezte, még a szultán is, kinek magyarul tudó küldöttje, Amhát csausz jelen is volt megválasztása alkalmával a fejérvári udvarban.

A fejedelem első ténykedése a rendek előtt letett esküje, utána meg Miksának szóló hűséglevelének megírása volt. Ebben hűséges alattvalójának nevezte és tényleg annak is tartotta magát, mivel — egy későbbi nyilatkozata szerint — azt meg is fogadta volt Miksa császárnak, midőn szabadulásakor Pozsonyban tőle elbúcsúzott. A császár meg udvara azonban hűségnyilatkozatát úgy magyarázta, hogy Erdélyt tőle kapta kormányzásra s őt egyszerűen helytartójának tekintette. Ezért ígérték oly szívesen teljesíteni Báthory 25.000 forintnyi kölcsön iránti kívánságát,⁴⁵ amivel — pénzügyi szorultságában — a kormányzást megkezdeni kívánta; ámbar nincs okleveles nyoma, hogy azt a pénzt tényleg meg is kapta. Viszont Erdélyt — nyilván az 1551-i szerződés értelmében — Magyarország kapcsolt részének tekintették, Báthoryt meg a császár egyszerű hűbéresének. Ez a felfogás lépten-nyomon kiütközött a bécsi udvari kancellária irataiban s annyira általánossá vált, hogy egy élő mai németbirodalmi történetíró nyíltan kijelentette, hogy Báthory csupán Miksa halála után vált Erdély egyedüli uralkodójává.⁴⁶

⁴⁵ Báthory kívánságára Miksa (1571 június 10-i levelében) 25.000 forint kölcsönt ígért neki titokban, hogy legyen mivel kormányzását megkezdje.

⁴⁶ Schellhass Károly német történetíró jegyzete 1909-ben megjelent Nuntiatuberichte-kötete indexében Báthory István neve mellett: Fürst in Siebenbürgen, Alleinherrscher nach Maximilians II. Tod.

V.

Báthory István öt esztendőös erdélyi fejedelemségének történelmi jelentőségét — egy újabb méltatója szerint — az adja meg, hogy sikerült neki a fejedelemség helyzetét a két szomszédos nagyhatalommal szemben tisztázni, a fejedelemség önállóságát elismertetnie és határait északon és nyugaton is hosszú időre megszilárdítani.⁴⁷

Hogy ez mily emberfeletti küzdelmébe és munkájába került, az — a hozott országgyűlési végzések mellett — kiderül munkánk e kötetének minden lapjáról és darabjából. Bámulatos szervező erejével kormányzati terveit kitűnően megvalósította s azokat eredményesen keresztülvitte.

Ezek a tervek elsősorban az ország elhanyagolt közigazgatásának és pénzügyi helyzetének megjavítását célozták. Gondja volt reá, hogy a kincstár soha üres ne legyen, mert „nem ország az a kinek Tárházában semmi nincsen. Efféle fogyatkozásból sok periculum szokott történni“ volt felfogása.⁴⁸ Akaratát pedig csak a jogi és állami dolgokban jártas tanult munkatársakkal hajthatta végre, amilyenekkel magát körülvette. Az ország belügyeit, közigazgatását és kormányzását ellenőrző kancellária már elődje idejében is jól szervezett volt, hiszen még a kiadott iratok másolatát őrző „Liber regius“ intézményét is meghonosították a fejevári állami levéltárban. Mindezt Báthory most tovább fejlesztette. A belügyi kormányzatot vezető úgynevezett kiskancellária élére rokonát, Gyimesi Forgách Ferencet állította, míg a külfölddel fenntartott levelezést végző nagykancellária vezetésére Berzeviczy Mártont nevezte ki. Mindkettő a páduai egyetemet látogatott, világgjárt, képzett férfi, mint ő maga is, akik nyitott szemmel laktak külföldön; avval az elhatározással, hogy egykor minden látott jót meghonosítsanak hazájukban, ha arra módjuk és alkalmuk nyílik. Ez meg is látszik irataikon és szerkesztéseiken, mert szépségök a hagyományos, előírt formulárék szövegén túl is szembe-tűnő; a fejedelem levelei meg különösen kitűnnek előkelő szövegökkel és tartalmukkal. Azok pedig, melyek magától a fejedelemtől erednek és sajátkezűleg írt példányaikban maradtak

⁴⁷ Buday Kálmán id. műve 1. l.

⁴⁸ István király Krakkóban írt, 1583 szeptember 7-i levelében; kiadványom kiadatlan III. kötete anyagában.

reánk, oly remek, klasszikus latinságúak, ami ezidőben európaszerte ritkaság, fejedelmeknél meg alig előforduló jelenség. Latin beszéde és szónoklata is feltűnő szép volt. Lengyel király korában, az udvarában székelő pápai nunciussok és más követek nem győzték dicsérni jelentéseikben, mily könnyedén és választékosan beszélt velük latinul. Latinságát Lengnich porosz historikus a római szónokokéval veti össze, míg a jeles lengyel Sarnickit a Terentiuséra emlékeztette.

Kiváló figyelmet érdemelnek István király beszédei, ez írói művészettel fogalmazott vagy rögtönzött orációi, amelyek valószínűs retorikai művek, telve pompás történeti vonatkozásokkal, messi felülmúlva a kortársakét. Ezekben Báthory István királyi méltósága teljes súlyával és öntudatos akarással lépett fel a gyakran engedetlen avagy kicsinyes főnemesekkel szemben. Ez imponált s egyúttal megfélemlítőleg hatott. A király valósággal megszégyeníté velük a rendeket, ha azt szükségesnek látta, olyan válogatott szavakkal és velőkig ható hasonlatokkal, amilyenekhez szokva nem igen voltak. Külön tanulmányt igényelne e beszédek bővebb ismertetése és annak bemutatása, mily hatást gyakoroltak a lengyelekre, de meg a hallgató idegen követekre, akik azokról részletesen beszámoltak küldőiknek.⁴⁹

Ezt a tudását és nyelvi készségét Báthory olvasmányainak köszönhette. A könyvek s kivált egyházi és történeti művek szeretete olaszországi tartózkodása idejében fejlődött ki s még inkább bécsi fogsága alatt, a kölcsön kapott és vásárolt művek használata folytán. Ez a szeretet nála később valószínűs kultuszá nemesedett. Ezért már Erdélyben is sokat áldozott könyvre és tudományra. Így midőn 1574 nyarán Bécsbe küldött követei jelentéséből arról értesült, hogy valami históriás könyvre akadtak, amit 18 talléron tartanak, rögtön meghagyta, hogy azt neki megvegyék, Zanchus Jeromos „De tribus Eohim“ című munkájával együtt. Az egyházatyák művein kívül az újabb teológiai irodalomban is nagy jártasságot szerzett. Mikor például a híres Osorius Jeromos püspök egyik művéből két felől is példányt kapott, a nunciussnak valószínűs értekezés formájában magyarázta szépségeit s azt, hogy ez az író ír latinul legszebben az élők között. E széleskörű olvasmányának köszönhette azt is, hogy a bibliából

⁴⁹ Bővebben szoltam róluk „A történetíró Báthory István király“ c. értekezésem 13–16. l.

bármikor szószerint idézhetett; a papokat pedig külön is meglep-
te a Tridentinumban való kiváló tájékozottsága.

Az is rendkívül jellemző, hogy midőn két unokaöccsét, Boldizsárt és Andrást magához hozatta Lengyelországba s az elsőnek katonai nevelést szánt, a másodikat meg a jezsuiták pułtuski kollégiumába adta tanulni, értékes könyvekkel lepte meg, bőrkötésű táblájukon a Báthoryak sárkányfogas címere körül e sokatmondó körirattal:

FRVSTRA+VIVIT+QVI+NEMINI+PRODEST+1+5+7+9+

vagyis magyarul: Hiába él, aki senkinek sem használ! Több száz kötetet kitevő értékes könyvtára is Andrásra maradt, bár utána szétszóródott a világban.⁵⁰

Előszeretettel olvasott egyházi és történeti munkákat, még hadjáratai alatt is, Julius Caesar művét pedig táborozásaiban sem nélkülözhetette. De fejedelemsége első évében udvarába hívatta külföldről a velencei Brutus János Mihályt, akit Magyarország története megírásával bízott meg, folytatni óhajtván vele Bonfini munkáját, tehát Mátyás király halálától az ő koráig. Ezt állandó érdeklődése és sürgetése folytán szerencsésen be is fejezte Lengyelországban, ahová Brutust Báthory magával vitte, sőt 1585 tavaszán nyomtatásához is hozzáfogtak. Nagyalakú mintaívének első levele egyben a király fejlett könyvvizléséről is tanúságot tesz;⁵¹ de a nyomtatás folytatása korai halála miatt abbamaradt. Pedig, hogy mennyire becsülte a historiát, mutatja az is, hogy felszólítására Brutus értekezést írt a Történelem dícséretéről: *De historiae laudibus*, amely aztán neki ajánlva jelent meg. Épp így pártolt lengyel írókat is, akik kiadandó műveiket neki ajánlták.⁵² Így jelent meg a lengyel nemesség mainapig is számottevő címeres-könyve Paprocki Bartostól, aki éveken át húzta királyi segélyét. Az oroszok elleni hadjárataiban közérdekű rendeleteit tábori nyomdában nyomatta ki több nyelven; magyarul is. Máskor meg a híres Bellarmin jezsuita egyik kezébe jutott jeles művét adatta ki újra, midőn azt a táborozás egyik nyugalmasabb szakában át-

⁵⁰ Lásd könyvtáráról 1905-ben írt értekezésemben; majd a Források jegyzékében.

⁵¹ Erre Fraknói Vilmos akadt a vatikáni levéltárban; ismertette Brutusról írt értekezésében 1887-ben; hű hasonmásban pedig (habár csupán első oldala) a Magyar Nemzet Története V. kötete 420. lapjához mellékelten jelent meg 1897-ben.

⁵² Ezekről Csorba Tibor tanár írt bővebben sajtó alatti munkájában.

olvasta. Egyenes felszólítására szedte össze udvari prédikátora, a tudós Sokolowski Szaniszló is és nyomatta ki költségén ünnepi beszédeit, melyekben Báthory annyiszor gyönyörködött. Általában, valami sajátos egyéni rokonszenvvel olvasott és élvezett teológiai elmélkedő leveleket is, amelyeneket olykor a magyar Szántó István atyától vagy a lengyel Reszka Szaniszló apáttól kapott,⁵³ amit ők — ismerve a király e ritka hajlamát — nyilván tudatosan irogattak neki, szórakoztatására.

István király nagy tudományszomjáról tanuskodik az az intézkedése is, hogy külön követtel kérte meg a pápát, engedné meg a vatikáni könyvtárban található magyar és lengyel tárgyú oklevelek lemásolását. A nagyfontosságú munka meg is indult Szántó (Arator) István jezsuita irányításával, bár utána semmi sem maradt reánk, miként örökre elvesztek azok a Forgách Ferenc által az Erdélyi káptalanból magával vitt oklevelek, Páduában történt halálával, melyeket neki Báthory István kölcsön adott. Mai tudósra valló széleskörű kutatás alapján kívánta megírtni nagy Magyar történelmét. Mikor például meghallotta, hogy a konstantinápolyi patriarchának díszes könyvtára van, jegyzékét kérte tőle a benne található magyar és szláv vonatkozású műveknek, hogy azokat leirattathassa magának. De bár ez megtörtént — amint elgondoljuk — sajnos, ezek a másolatok sem maradtak reánk.

Sokoldalú tehetsége mellett, Báthory István erdélyi évei nyugalma a versenytársával, Bekes Gáspárral való leszámolás zavarta meg. Vele szemben állandóan résen kellett állnia, tudván, hogy Miksa császár- király biztatta, izgatta és pénzelte, hogy a szultánnak a meglévőnél nagyobb adót ígért, híveit pedig lelkiismeretlen tág ígéretekkel, meg alkalmi ajándékokkal toborozta országszerte, még a mindig nyugtalan székelyek soraiban is. Küzdelme azonban előnyösen fejlesztette a fejedelem hadvezéri tehetségét, amellyel teljesen leverte: előbb fogarasi vára alatt, ahonnan alig bírt elmenekülni a bihari havasokon át, majd a kerelőszentpáli csatában, melyből szabadulva, Bekes jóformán meg sem állott Bécsig, látva, hogy még császári segéllyel sem bírta megbuktatni azt, akinek aztán Miksa nem átallotta írni, hogy neki Bekes támadásáról nem volt tudomása!

⁵³ Ilyen például Szántó 1578-i (545. számú) és Reszka 1582-i (852. számú) érdekes, hosszú levele.

Amint ekként az ország nyugalma erélyes megtorlása folytán helyreállott és Báthory neki láthatott a gazdátlanná vált lengyel királyi korona megszerzésének, rövid néhány hónap alatt ezt a nagy tervét is megvalósíthatta a maga s a magyar nemzet dicsőségére. Diadalát István király isteni végzésnek tartotta s mondta gyakran, miután az a varsói királyválasztó gyűlésen jóformán egy óra leforgása alatt dőlt el javára. De igazában két küldöttje: az öreg Blandrata György orvos és Berzeviczy Márton, e két kiváló diplomata rendkívüli ügybuzgóságának volt eredménye.

